

AVRUPA HUN VE HAZAR DEVLETLERİNİN İKTİSADÎ GELİR KAYNAKLARI

ALİ AHMETBEYOĞLU*

Devletlerin-milletlerin hayatında siyasî ve sosyal olaylar kadar, buldukları coğrafyanın konumu ve iktisadî imkanları da önemli rol oynar. Bu sebeple, tarihte kurulan bir devletin kuruluşunu, yıkılışını, zaferlerini ve hezimetlerini ele alırken üzerinde hüküm sürdükleri coğrafyayı, geçim kaynaklarını ve ekonomik zenginliklerini de göz önünde bulundurmamız gerekmektedir. Bu görüş ışığında Türkistan'dan gelerek Doğu Avrupa'da devletler kuran, yaptıkları fetihler ile Avrupa'yı sarsan Hunlar ile, tesis ettikleri şehirler, ülkelerindeki ticaretin canlılığı ve Yahudiliği benimsemeleleriyle dikkati çeken Hun ve Hazar devletlerinin iktisadî hayatlarını değerlendirmeye çalışacağız.

Hunlar ve Hazarlar, Orta Asya ile Türkistan arasında tabii sınır olan Ural dağlık bölgesi ile Ural Irmağı'ndan başlayarak Karpatlar'a, Tuna boyunca kadar uzanan geniş bir sahada faaliyette bulunmuşlardır¹. Bu coğrafya, aynı zamanda anayurt Altaylar'ın eteklerinden başlayan bozkırların bir nevi devamı niteliğindedir. Nitekim Altaylar'dan itibaren bozkırlar güney-doğu ve kuzey-batı'ya gittikçe düzleşmekte ve "step" haline gelmektedir. Seyhun ve Aral istikametindeki bozkırlar Güney Sibir ovalarını oluşturmakta, Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine uzanmaktadır. Bozkırlar, İrtiş Nehri'ne doğru zenginleşmekte, bol su ve otları ile hayvan beslemek için elverişli bir hal almaktadır. Bununla birlikte Sibiry'a'nın ikliminden dolayı yazları kısa, kışları da o nispetten uzun olmakta ve nehir mansıpları kışlık vazifesi görmektedir².

* Yrd. Doç. Dr., İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ K. Czeplédy (Türk. terc. E. Çoban), *Bozkır Kavimlerinin Bau'ya Göçleri*, İstanbul, 1998, s. 13 vd.; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara, 1986, s. 16; K. Demirci, "Avrupa", *DİA*, C. 4, s. 127-135.

² A. N. Kurat, *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 6; F. Altheim (Türk. terc. E. T. Eliçin), *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, İstanbul, 1998, s. 37-38; D. Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul, 2002, s. 39.

İrtiş boyları ile Batı Sibirya, tepelerden oluşan Orta ve Güney Ural Dağları'ndan, Kama ve İtil nehirleri boyunca gitmek için tabii bir engel teşkil etmemektedir. Balkaş Gölü ve Talas Nehri'nden Seyhun, Yayık, Ukrayna'nın güney bölümü Don ve İtil nehirlerine doğru uzanan bozkırlar ise, Hazar Denizi'nin kuzeyinden, Urallar'ın güneyinden, tarihte "kavimler kapısı" adıyla bilinen kum, çöl sahalarından sonra, İtil'in batusında yenden bol otlu meralar ve yer yer dağlık-tepelik yaylalar hâlini almakta ve hakiki bozkır olarak Karadeniz'in kuzeyinden ta Karpatlar'a, Tuna boyunca kadar uzanmaktadır. Karadeniz'in kuzeyindeki bu bozkırlar, Orta Asya ve Batı Sibirya'daki yayla ve bozkırların devamı mahiyetindedir³.

Nitekim bu coğrafi sahada devletler kuran Türk kavimlerinin iktisadî hayatlarında, hayvancılığa dayalı bozkır ekonomisi ve İtil, Yayık, Don, Kuban nehirlerinde cereyan eden ticaret önemli yer işgal etmiştir. Ayrıca, Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya giden ticaret kervanlarının geçiş noktasında olan Kafkasya ile Karadeniz'i doğu ülkelerine özellikle Hindistan'a bağlayan ticari yollar da gelir kaynaklarından birisini oluşturmuştur. Bunların yanında; Batı ile Orta Asya arasındaki ticari bağlantının sağlandığı İpek Yolu'nun batı kısmını oluşturan Güney Rusya toprakları ile İpek Yolu üzerindeki gümrük kapılarından biri olan Kerç Şehri, dolayısıyla Kırım'dan elde edilen gelirler de azımsanmayacak bir yekun teşkil etmiştir⁴. Bu sebeple Hun, Hazar ekonomilerini incelerken, hakimiyetleri altındaki coğrafyanın imkân ve özellikleri hareket noktalarımızdan birisi olacaktır.

1-AVRUPA HUN DEVLETİ'NİN İKTİSADÎ GELİR KAYNAKLARI

Dinamik bir toplum hayatı bulunan ve ağırlık merkezleri Pannonia ile Karpatlar olan, İstanbul önlerinden Roma'ya kadar Avrupa coğrafyasının büyük bir bölümünü elinde tutan, sınırlarını Alpler, Ren ve Vistül nehirlerine kadar genişleterek Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan Sasani Ülkesi'ne ve Altaylar'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk tesis eden Hunlar'ın iktisadî durumlarına dair başta Latin ve Bizans tarihçileri Marcellinus (IV. asır), Priskos (V. asır), Jordanes (VI. asır) başta olmak üzere tarihî kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Bu sebeple, tarihçiler, ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular ışığında değerlendirmeler yap-

³ A. N. Kurat, *aynı eser*, s. 6; K. Czeglédy, *aynı eser*, s. 9; L. Ligeti, *aynı eser*, s. 17-18; A. Ardel, "Karadeniz" İA, C. 6, s. 230-238.

⁴ A. Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul, 1978, s.7, 16-19; H.W. Haussig (Türk. terc. M. Kayayerli), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Kayseri, 1997, s.172-189.

maya çalışmışlardır. Fakat bazı araştırmacılar Ammianus Marcellinus'daki kısa bilgilere istinaden, Hunları sürekli yer değiştiren, hayvan yetiştiren, otlak tutan, zaman zaman da avlanan bozkır göçbeleri olarak kabul etmişlerdir⁵. Hunlar'ın yağmaya dayanan bir ömür sürdükleri, bu yüzden başarılı fetihler yapacak gücü elde ettikleri görüşü de ağır basmıştır. Fazla istihlal ettikleri ürünler olmayınca da uzun süreli zaferler kazanamamışlar, büyük bir imparatorluk vücuda getirememişlerdir. Yani hâkimiyet altına alınan, toprağa bağlı, ziraatla uğraşan köylüler ile şehir sâkinleri Hunlar'ın ihtiyaçlarını karşılamışlar ve gerekli olan şeyleri üretmişlerdir⁶. İleri sürülen bu görüşler yanında hâkikat hiçbir zaman böyle olmamıştır. Hun İmparatorluğu; Sofya, Filibe, Niş gibi büyük şehirlerin bulunduğu Batı'yı Doğu'ya bağlayan Belgrat-İstanbul arasındaki ana yol ile Kafkaslar ve Karadeniz kuzeyinin ele geçirilmesi dolayısıyla kuzeyi güneye bağlayan stratejik sahalara hükmetmiştir. Ayrıca toprakları ticaret kervanlarının geçiş noktasını oluşturmuştur. Kürkleri ile meşhur Kama-Volga ve mühim ticaret merkezi olan Sogdiana bölgelerinde de kontrol Hunlar'ın elinde olmuştur. Kaynaklarda sarıh bilgi olmamasına rağmen bu sahalarda yapılan ticaretten ve ticari kervanlardan vergi aldıkları kabul edilirse, Hun Devleti'nin büyük bir gelir elde ettiği ortaya çıkar⁷.

Hunlar, Sogdlu tüccarlar vasıtasıyla Çin'le, bugünün serbest ticaret bölgeleri diyebileceğimiz, anlaşmalarla belirlenen Viminacium, Sirmium, Niş gibi şehirlerde oluşturulan pazar yerlerinde de hem Doğu hem de Batı Roma İmparatorlukları ile iktisadî alışverişlerde bulunmuşlardır⁸. Ayrıca Hun başkentinin bulunduğu Karpatlar bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen Sasani, Baktria ve Hindistan'a ait altın paralar, Hunlar'ın buralarla da ticaret yaptığını ortaya koymaktadır⁹.

⁵ O.J. Maenchen-Helfen, "Huns and Hsiung-nu", *Byzantion*, 17, 1944-45, s. 233-234; Aynı müelf., "The Date of Ammianus Marcellinus Last Books", *American Journal of Philology*, 76, 1955, s. 384 vd.; G. Deorfer, "Zur Sprache Der Hunnen", *Central Asiatic Journal*, 17, 1933, s. 12 vd.; A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, İstanbul, 2002, s.60-115.

⁶ E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1943, s. 171-177.

⁷ F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, I, Berlin, 1959, s. 318; K.S. İreçek (Türk. terc. A.K. Balkanlı), *Belgrat İstanbul Roma Askeri Yolu*, Ankara, 1990, s. 1 vd.; O.J. Maenchen-Helfen, *Die Welt Der Hunnen*, Wien-Köln-Graz, 1978, s. 142-143.

⁸ Priskos'un verdiği bilgiler ve Priskos'un eserinin neşri için bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır) 'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1995, s. 24-29; Ayrıca bk. P. Vaczy, *Hunlar Avrupa'da*, bk. *Attila ve Hunları*, Ankara, 1982, s. 109.

⁹ I. Bona, *Das Hunnenreich*, Stuttgart, 1991, s. 23.

Hun ülkesinden özellikle Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları ile diğer komşu ülkelere ihraç edilen malların başında, hayat tarzlarının da gereği olarak at ve sığır gelmiştir. Doğu ve Batı Roma başta olmak üzere diğer devletlerden ise İpek, Kırmızı deriler, çeşitli hububat ürünleri, kendi yurtlarında yetişmeyen bazı yiyecekler, süs eşyaları ve değişik silahlar ithal edilmiştir. Hunlar, at, sığır, koyun gibi canlı hayvanların dışında, et, et konservesi, hayvanî gıdalar, deri, kösele, yün ve çok değerli olan kürk de satmışlardır. Geniş Hun ülkesinden istihsal edilen bu emtia, o zaman için önemli olan tekerlekli arabalar, yük hayvanları ve deniz yolu ile toplanarak değişik memleketlere ihraç edilmişlerdir. Ayrıca hakimiyet altına alınan ve toprağa bağlı kavimler, toprağı işleyerek Hun toplumunun ziraî ihtiyaçlarını karşılamışlardır¹⁰.

Şimdiye kadar Macaristan, Karpatlar, Volga, Dnyeper ve Tuna bölgeleri ağırlıklı olmak üzere Doğu Kazakistan ve Moldovya Cumhuriyeti arasındaki geniş bir sahada elde edilen arkeolojik buluntular ışığında Hun toplumunda insanların, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinde olduğu gibi pek çok el sanatlarından da anladığı tespit edilmiştir. Bu sanatlar aynı zamanda insanların geçim kaynağını da teşkil etmiştir. Bunların başında ok ustalığı gelmiştir. Nitekim sanatkârane yapılan Hun oklarını, Avrupalı kavimler taklit etmeyi başaramamışlardır. Ayrıca eyer ustaları; Hun akınları ile yayılan, tahta, deriden yapılan eyer imalinde en başta gelmişlerdir. Koşum, at başlığı imalatçılığı, demir ustalığı da, Hunlar arasında gözde meslekleri oluşturmuştur. Hun ustaları, daha önceleri bilinmeyen, baklava biçimli, üç kanatlı, demirden savaş oku ve kargı uçları ile bir çığır açmışlardır. Değişik kılıç ve savaş bıçakları yapımı da önemli uğraş dallarından birini meydana getirmiştir. İmal edilen bu aletler, isteğe göre değerli taşlarla da süslenmiştir. Bu ziynet eşyaları çok az sayıda da olsa kuyumculuk sanatının gelişmesine yardım etmiştir. Ayrıca ağaç işleri ve oymacılık da Hunlar arasında görülen başka bir uğraşığı teşkil etmiştir¹¹. Nitekim Priskos, tahtadan yapılan, ulaşım ve av için kullanılan sallardan, evlerden ve kadınların gergef işlemelerinden bahsetmiş, oymacılık sanatı şaheseri olan Attila'nın sarayı başta olmak üzere Hun merkezinde ki binalara şaşkınlığını saklayamamıştır¹². Bunlardan başka seramik, cam ve metal işleme sanatlarıyla da işgal etmişlerdir. Bunların en güzel delili, Hun bu-

¹⁰ B. Szász, *A Hunók Története Attila Nagykiraly*, Budapest, 1943, s. 507-509.

¹¹ F. Altheim, *aynı eser*, s.371; I. Bona, *aynı eser*, s. 40 vd.

¹² *Priskos*, s. 40, 45.

luntuları arasında çok sayıda bulunan bronz, bakır kazanlar, cam bardak ve kupalar olmuştur¹³.

Ayrıca harp yaptıkları ülkelerden alınan esirler için ödenen kurtuluş fidyeleri harp tazminatları ve özellikle tâbi devletlerin ödedikleri yıllık vergiler ve elde edilen ganimetler de Hun Devleti'nin önemli gelir kaynaklarını oluşturmuştur¹⁴. Hun başkentine gelen elçilerin Hun hükümdarı başta olmak üzere ileri gelen devlet adamlarına sunduğu çok kıymetli hediyeler de devlet için azımsanmayacak bir yekun teşkil etmiştir¹⁵.

Bütün bunların yanında Macaristan'daki Nagyszeksoş defnesi gibi, Hun mezarlarında ele geçen buluntular içinde çok fazla sayıda altın, gümüş, bronzdan yapılmış maddelerin bulunması, Hun Devleti'nin ve toplumunun iktisadî zenginliğini, refahını ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır¹⁶.

2- HAZAR DEVLETİ'NİN İKTİSADİ GELİR KAYNAKLARI

Hukukî, dinî ve ticarî uygulamaları ile dikkat çeken Hazarlar, İtil-Ural-Kafkasya üçgeni ile Kırım'da hüküm sürmüşlerdir. Ağırlık merkezlerini İtil boyu başta olmak üzere İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzaları oluşturmuştur. Hakim oldukları coğrafya döneminin en büyük ve en önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunmaktaydı. Bu konumları ülkelerinde ticaretin gelişmesine, gelirlerinin ve geçim kaynaklarının büyük ölçüde dış ticarete bağlı olmasına sebep olmuştur¹⁷.

¹³ B. Ögel, *İslam Öncesi Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1984, s. 103 vd.

¹⁴ Bunlara en güzel örnek 434 yılında imzalanan Margus Barışı ile, 447'de imzalanan Anadolius Antlaşması'nın bazı maddeleridir.

Margus Barışına göre:

- Romalı Mülteciler ve esir alınmış olanların herbiri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek.

Ancak bu fidyeyi ödedikten sonra esirler geri dönebilecekler.

- Romalılar tarafından Hun kralına daha önce 300 libre ödenen vergi yerine 700 libre ödenecek.

Anadolius Antlaşması'na göre ise:

- Geçmiş vergiler karşılığında 6000 libre altın Hunlara ödenecek.

- Hunlara ödenen senelik vergi 2100 altına çıkarılacak.

- Parasını ödemedi Romalıların ülkesine kaçmış olan her Romalı esir başına 12 altın ceza ödenecek ve bu ödenmediği takdirde esir sahibine iade edilecek.

Bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 62,72.

¹⁵ *Priskos*, s. 28 vd..

¹⁶ A. Ahmetbeyoğlu, *aynı eser*, s. 137-148.

¹⁷ Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara,1993,s.58-70; R. Grouset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s. 180-181.

Nitekim Hazarlar; İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirleri vasıtasıyla; Çin-Türkistan-Bizans, Anadolu-İran-Harezmi, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi- İskandinavya yollarının birleştiği yerleri ellerinde bulundurmaktaydılar. Ayrıca Doğu Avrupa'da iki mühim ticaret yolu üzerinde de kontrolü sağlamaktaydılar. Bunlardan biri, İtil Şehri'nden başlayarak İtil Nehri'ni takiben kuzeye, bir taraftan Kama Nehri ile Urallar sahasına, diğer yandan İtil'in yukarısından bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga Gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İskandinavya ülkelerine giden büyük ticaret yolu idi. Diğer yol ise Bizans ile İskandinavya ülkeleri arasındaki Dnyeper (Özü) Nehri üzerinden geçen, Dnyeper'in başlarından 50-60 km. kadar karadan ve tekrar ırmaklar üzerinden İlmen Gölü'ne, oradan da Fin Körfezi'ne ve bugünkü İsveç'e varan yol idi. Bu vasıta ile ticarî faaliyetlerden büyük maddi gelirler elde ederek, İtil boyunun coğrafi konumu sayesinde de özellikle Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkas sahilleri, Yayık boyları, Harezmi ticaretinde çok önemli rol oynamışlardır¹⁸.

Hazar ekonomisini gümrüklerde tüccarlardan aldıkları vergilere, ticarî gelirlere, hayvancılık ile tarıma ve bunların dışındaki bazı kaynaklara dayandırabiliriz. Devlet ve şahısların gelirinde en büyük payı ticaret oluşturmuştur. Denizden, nehirlerden ve karayollarından sevk edilen mallar, esirler ile ülkede oluşturulan pazarlardaki alışverişlerden alınan 1/10 oranındaki vergi devletin en büyük girdisini oluşturmuştur. Bir vergi devleti olan Hazar Devleti, farklı din ve kavimlerden gelen tüccarlara sağladıkları imkânlar, onların can ve mal güvenliğini temin etmeleri, her dine göre farklı hukuki sistemleri ve kurdukları pazarlar ile ticaretin cazibe merkezi haline gelmiştir. Bu faktörler ve sağladıkları itimat ile Bizans pazarlarında yapılan ticareti ülkelere kaydırmayı başarmışlar, Kırım sahillerinde ticarî koloniler kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Daha önceleri Bizanslı tüccarlar tarafından doğudan getirilip kendi pazarlarında piyasaya sunulan hayvan derileri, Asya'nın silahları, Hint ve Buhara kumaşları, ipekleri, sırmaları, yağları, pirinçleri, çelik, altın, bakır ve mücevherleri, Karadeniz'in balıkları, bozkırların buğdayları, arpaları, etleri, şarapları, bal ve balmumları, o devrin imalatında ve tüketiminde kullanılan daha birçok madde-

¹⁸ A.N. Kurat, Hazar Kağanlığı, bk. *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s.743 vd.; Aynı müelf., *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, s. 30-33.; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Wiesbaden, 1967, s. 26-35.; H. W. Haussig, *aynı eser*, s. 175 vd.; H. Unlig (Türk. terc. A. Kırım), *İpek Yolu*, İstanbul, 2000, s. 65-96, 375-382; A. Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, C 17, s. 120.

leri, Hazar şehirlerinde koloni kurmasına izin verilen ve özellikle hakan tarafından korunan Müslüman tüccarlar ile Ruslar getirerek Hazar ülkesinde pazarlamaya başlamışlardır. İthal edilen bu mallar aynı zamanda Hazarlar üzerinden ihraç edilmişlerdir. Bunların yanında Hudûd al- Âlam'de, Hazar ülkesinden yapılan ihracat kalemleri olarak sığır, koyun ve çok sayıda köle şeklinde bir liste verilmiştir. Bu sayede devlet vergi gelirine sahip olurken, tüccarlar da bol miktarda kazanç elde etmişlerdir¹⁹.

Devletin iktisadî olarak zenginleşmesi, halkın refah seviyesinin artması sonucunda Hazarlar, devirlerine göre modern ve büyük şehirler inşa ederek buralara yerleşmeye, içerisindeki çarşı ve dükkanlar ile ticaretlerini daha da geliştirmeye çalışmışlardır. Bunlara örnek olarak İtil Nehri mansıbında başkent ve en mühimi olan İtil; Kuzey Kafkaslar'daki Semender ve Derbent; Yayık Nehri civarındaki Saksın, Kuban mansıbındaki Tamatarhan; Don boyundaki Sarkel ile Belencer, Bulgar gibi şehirlerini verebiliriz. İçerisinde her türlü ticaretin, mal mübadelesinin yapıldığı bu yerler hakkında İslâm, Rus ve Bizans kaynaklarında malumat bulunmaktadır²⁰.

Ticaretin bu kadar canlı, yaygın, önemli olduğu Hazar ülkesinde (nitekim arkeolojik kazılarda Hazarlara ait iki kollu terazinin bulunması buna işaret etmektedir) üretim ve imalatın yok denecek kadar az olduğu dikkat çekmektedir. Hazarların ürettiği tek madde İtil'deki balıkçılıktan elde edilen "balık tutkalı" idi. İslâm tarihçisi İstahri'ye göre, ülkede giyecek imal edilmiyordu. Hazarların giydiği paltolar, uzun ceketler İslâm ülkelerinden ve Bizans'tan ithal ediliyordu. Endüstriyel manada imalat olarak Hazar kılıçları göze çarpmakta ve bunların ihraç edildiğinden bahse-

¹⁹ D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967, s. 93, 205 vd.; *Hudûd al- Âlam, The Regions of The World* (Çev. V. F. Minorskiy), London, 1971, s. 192-195; Ş. Kuzgun, *aynı eser*, s. 105-106; A. Meyendorff, "Trade and Communication in Eastern Europe A. D. 800-1200", *Travel and Travellers of the Middle Ages*, London, 1968, s. 104-123; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Terc. O. Karatay), Ankara, 2002, s. 198.

Hazarlarla Müslümanlar arasındaki ticari münasebetler başlıca üç yoldan yapılmıştır:

1. Bağdat-Rey-Berda'a-Derbend-İtil yolu,
2. Cürcan'dan başlayan ve Hazar denizi üzerinden Hazar ülkesine ulaşan, hatta Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla daha kuzeye uzanan ticaret yolu,
3. Harezm'den Hazarlara ve Bulgarlara giden yol. Bk. *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, VI, İstanbul, 1990, s. 209.

²⁰ İbn Fadlan, *Seyahatname* (Türk. terc. R. Şeşen), İstanbul, 1995, s. 61-62, 83, 134; B. Ögel, *aynı eser*, s. 223-229; D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 95 vd.; M. Gürbüz, *Hazar-Müslüman İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998, s. 16; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 116.

dilmektedir. Bunlar yanında Hazar ülkesinde bol miktarda olduğu ve ihraç edildiği söylenen bal, balmumu, değişik kürklerin ise Burtas, Bulgar, Rus gibi değişik devletlerden getirilerek ihraç edildiği tespit edilmiştir. İslâm yazarları İbn Hurdatbi ve onu takiben İbn-i el Fakih; Bulgarlar'ın meşhur samur kürkleri, Burtas Ülkesi'ndeki gelincik kürkleri ile kunduz ve tilki kürklerinin Rus tüccarları tarafından önce İstanbul'a, sonra Karadeniz yoluyla Kerç Boğazı'ndan Don ve İtil ile Hazar başkentine getirildiğini söylemişlerdir²¹. Ayrıca bu konuda İslâm tarihçisi Mesudî, el tenbih ve'l işrâf adlı eserinde şu bilgileri vermiştir: "Hazar Nehri Hazarların bugünkü başşehri Etil'den geçer. Daha önce onların merkezi Belencer idi. Burtâs nehri Hazar nehrine dökülür. Burtâs, Harezmi ile Hazar arasında yaşayan ve Hazarlara tâbi olan büyük bir Türk kabilesidir. Bu nehirde Harezmi ve diğer memleketlere ait büyük ticaret gemileri mal ve eşya taşırlar. Siyah tilki derileri Burtâs ülkesinden getirilir. Bunlar en makbul ve en pahalı kürklerdir. Buradan getirilen kürkler arasında kırmızı ve beyaz olanlar da vardır ki, bunlar lafenek ve halenci kürkleri birbirine eşittir. Bu kürklerin en kalitesizi a'râki denilen cinsidir. Diğer milletlerin hükümdarları bu kürkleri giymekle övünürler. Bunlardan börk ve kürk edinilir. Siyah cinsleri çok miktarda para eder"²².

Ticaretin yanı sıra tarım ve hayvancılık da Hazarlar arasında önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Nitekim Yahudi ve İslâm kaynakları başkent İtil başta olmak üzere şehirlerden 60-70 mil uzaklıktaki tarlalardan bahsetmişlerdir. İstahrî, Semender şehrinin bağ, bahçe ve ekinlerle kaplı olduğunu bağ-bahçelerin sayısının 40 bin dolayında olduğunu söylemiştir. Yarı yerleşik vaziyette şehir dışında yaşayan Hazarlar, bol nehir suları sayesinde kuraklık çekmeden toprağı işleyerek darı ve pirinç; bağ-bahçelerde ise bol miktarda üzümün yanı sıra çeşitli meyve-sebze yetiştirerek bunları şehirlere getirerek pazarlarda satarak gelir elde etmişlerdir. İslâm tarihçisi Mukaddesî, ekilen ürünlerden "Ather" denilen bir çeşit ekmek yapıldığını da söylemiştir²³. Bu konuda bir başka İslâm tarihçisi İbn Havkal, Sûrat el-arz adlı eserinde şunları yazmıştır: "... Etil (İtil) şehrinin çok köyü yoktur.

²¹ D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 226 vd.; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul, 1981, s.31; Gy.Németh, *A Honfolaló Magyarság Kialakulása*, Budapest, 1980, s. 205.

²² R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1995, s.56.

²³ A. Koestler, *Onüçüncü Kabile*, İstanbul, 1976, s. 52-53; A.N. Kurat, "Hazarlara Ait Bir Kitabın Tanıtılması", *Tarih Araştırması Dergisi*, III, 1965, s. 228; K. Czégledy, "A Korai Kazar Történelem forrasáinak Kriükajahoz", *Mgy. Tud. Akad. Közlemények*, XV, 1-2, 1960, s. 122 vd..

Yalnız tarlaları dağınık olup, yazları hepsi ekmek istedikleri şeyler için tarlalara çıkarlar. Çiftçilik yaparlar. Tarlalar şehirlerin yakınlarında veya 20 fersah kadar uzaklarında bulunur. Ekinlerini hasat edince arabalarla nehre veya yakınlarına taşırlar. Topladıklarını gemilerle nehir yoluyla getirirler. Şehre yakın tarlaların mahsulleri arabalarla şehre taşınır...²⁴. Ayrıca Hazar Türkleri koyun başta olmak üzere at, deve gibi hayvan besiciliği de yapmışlardır. Arkeolojik buluntular arasında ortaya çıkan Hazarlara ait saban, buğday ambarları, un öğütmeye ait aletler, hububat kalıntıları, budama makası, turpan ve hayvancılıkta kullanılan aletler, onların dönemlerinde yüksek teknolojiye sahip olduklarını ortaya koymuştur²⁵.

Bunların yanında, Hazarlar'ın Kafkaslar'daki gümüş ve altın madenlerini kontrol etmesi, Ruslar'ın kuzeyden getirdikleri köleleri Hazar başkentindeki pazarlarda Müslüman ülkelere satmaları da Hazarlar için ayrı bir gelir kaynağı olmuştur. Bu konuda İstahri , kendi çocuklarını satmanın, Müslümanlarda olduğu gibi Yahudi ve Hıristiyanlarda da yasak olduğundan, kölelerin putperestlerden temin edildiği bilgisini vermiştir. Ayrıca sahip oldukları nehirlerden dolayı Hazarlar balıkçılıkla da uğraşmışlardır²⁶. Kazvinî, İtil Nehri balıkları hususunda şunları kaydetmiştir: "Hazar ülkesinde Dicle nehrinden daha büyük bir nehir vardır. Bu nehirde bulunan balık çeşitleri başka hiçbir yerde bulunmaz. Nehrin balıkları bol ve lezzetlidir. Eti tavuk etinden daha lezzetli olup kılıksızdır. Bir balığın karından bir saraca bir ay yetecek kadar yağ çıkar. Bir balıktan yarım men tutkal çıkar ve bu nehrin balıklarının kurutması ve tuzlanması güzel olur"²⁷.

Hazarlar hem deniz hem de nehirler üzerinde yapılan ticaret ve taşımacılıkta da faal olmuşlardır. Her ne kadar İslâm tarihçisi Mesudî Hazar krallarının hiç gemisi olmadığı ve adamlarının gemileri kullanmağa alışık olmadıklarını söylemişse de bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim Barthold'un, Hilâl el- Şebîn'in Hazar gemilerinin girmesini önlemek için Hazar Denizi'ndeki Derbent'de yapılan deniz duvarından söz ettiğini kaydetmesi, Mesudî'nin; Hazarlar'ın, halkı başkentten nehrin yukarısına götüren tekneleri olduğunu ve Hazarlar'la Bulgarlar arasında gemilerin gidip geldiğini söyleyerek kendi kendisiyle çelişkiye düşmesi buna örnek teşkil

²⁴ S. Kuzgun, *aynı eser*, s. 105.

²⁵ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 224-225; C. Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI, 1, 1988, s. 33-48.

²⁶ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 227; B. Ögel, *aynı eser*, s. 226; A. Canbek, *aynı eser*, s. 32-33.

²⁷ R. Şeşen, *aynı eser*, s. 151.

etmiştir. Mukaddesî ve İbn-i Fadlan da Hazar ülkesinden gelen bir geminin Bulgar kıyılarına geldiği zaman Bulgar reisinin (İlterber) bizzat gidip getirilen yükün onda birini aldığı bilgisini vermişlerdir. Hazar gemileri sadece İtil üzerinde değil, Hazar Denizi'nde de seyretmişlerdir. İtil-Don geçidini kullanarak Karadeniz'de bir liman olan Tamatarkan'dan İstanbul'a uzanmışlardır. Mesudî tarafından Azak Denizi de, zaman zaman Hazar Denizi gibi Hazarların denizi olarak tanımlanmıştır²⁸.

Hazar ülkesinde; Müslüman, Yahudi, Rus, Bulgar, Macar, Bizans, Harezmi, Türkistanlı, İranlı, Kafkasyalı tüccarların bizzat ticaret yaptıkları biliniyorsa da, Hazar tüccarlarına da Bizans'ta, İskenderiye'de, Bağdat'ta rastlanıldığı kaynaklarca belirtilmiştir. Hazar ülkesindeki ticarethanelerin başka devletlerde acentalarının olduğu da tespit edilmiştir (mesela Bulgar Ülkesi'nde olduğu gibi)²⁹.

Bu arada Hazarlar hakkında yoruma açık, itirazlara sebep olmuş iki görüşü belirtmek faydalı olacaktır. Arkeolog T.J. Arne, Hazar medeniyetinin Pers modellerinden büyük ölçüde etkilenmiş olduğunu ve Sasaniler'deki esnaflığın Hazar İmparatorluğu'nda taklit edildiği fikrini ortaya atmıştır. Nümizmatik Zambaur ise, İsveç ve Rusya'daki arkeolojik buluntularda çok sayıda olan Arap paralarının taklitlerinin çoğunun Hazar darp-hanelerinde basıldığını ileri sürmüştür. Arne, Zambaur'un bu görüşlerine, böyle taklitlere Hazar topraklarında nadiren rastlandığı, Arap parasını taklit etmek için yapılan bir taş kalıbın Hazar etki alanının çok dışında Vitebuk'da bulunduğu noktalarından hareketle itiraz etmiştir. Vitebuk'daki bu taş kalıbından, Barthold Rus para basımını anlatırken bahsetmiştir. Hazar ticaretinde "rısas" adı verilen bir para kullanılmıştır. Bunun milli Hazar parası olup olmadığı ise meçhul kalmıştır. Ayrıca para yerine deri ve kürk kullanıldığı gibi, mübadele usulü de geçerli olmuştur³⁰.

Ticaret yollarındaki kervanlarla (İbn-i Fadlan kendi gurubunun bulunduğu kervanın 3000 hayvan, 5000 insandan kurulu olduğunu kaydetmesi mal hacminin büyüklüğüne mübalağlı da olsa mühim bir örnektir),

²⁸ D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 228-229.

²⁹ F. Altheim-R. Stiehl, "Michael der Syrer Über das erste auftreten der Bulgaren und Chazaren" *Byzantion*, 28, 1958, s. 105-118; K. Czeplédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762-764", *Acta Orientalia Hungarica*, XI, 5, 1960, s. 75-88; H.N. Orkun, *Türk Tarihi, II*, Ankara, 1932, s. 154-155.

³⁰ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 231; R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 63; Z.V. Togan, "Hazarlar", *İA*, V/1, s. 404; B. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 225.

gemilerle mal sevkiyatının düzenli ve sağlıklı olarak işlemesi açısından İtil Şehri kuzey ve güney arasında olduğu kadar doğu ile batı arasında da bir ticaret ambarı vazifesi yapmıştır³¹.

Hazar devlet hazinesinin gelirlerini öncelikle kara ve su yolları boyunca yapılan ticaretten alınan 1/10 oranındaki verginin yanında, imparatorluk için kesilen harç oluşturmaktaydı. Ayrıca kendi vatandaşlarından da vergi alınmaktaydı. Rus tüccarları, kürklerinin ve kılıçlarının değerinin onda birini Hazar hakanına veya onun temsilcisine ödemek mecburiyetinde idi. Aynı durum Hazar ülkesine gelen Müslüman tüccarlar için de geçerliydi. Kanuni zorunluluğu olan bir nevi bu ticarî ve hukukî işleri düzenleyen devlette müesseseler olmasına rağmen iki isim tespit edilebildi. Bu iki memurun ismi İbn-i Fadlan zamanında Hazz, Mesudî'nin zamanında ise Ahmed İbn-i Vuyah (Guyah)'dı. Bu ikisi de Bey'den sonra önemli bir yer tutuyorlardı ve Müslümandılar³². Gelirlerin bir başka kaynağını ise 9-10. yüzyıllarda hakimiyet altına alınan başta Slavlar olmak üzere diğer devletlerden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Hazarlar bu devletlerden tek bir ocak veya saban başına vergi alıyorlardı. Bu vergiler kılıç veya samur kürkü olarak ödenirdi. Başka durumlarda her saban ve insan için bir miktar vergi koymuşlardı. Nitekim İbn-i Fadlan Bulgar İlteberi'nin benzer şekilde her ev için bir samur kürkü verdiğini yazmıştır³³.

Rus kaynaklarında ise bu konu ile alakalı enteresan şu bilgiler verilmiştir: "... Hazarlar ise Polyanlardan (çoğunlukla Dnyeper'in sağ tarafındaki Kiev toprakları içerisinde yaşayan Doğu Slavyan kabilesi), Sueveryanlar'dan (Desna, Sula ve Seni nehirleri boyunca yaşayan Doğu-Slav kabilesi) ve Vyatçiler'den (Oka Nehri'nin yukarısında yaşayan Doğu Slav kabilesi)

³¹ P.B. Golden, *Khazar Studies*, Budapest, 1980, s. 224-230; Ş. Baştav, *Hazar Kağanlığı Tarihi*, bk. *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara, 1987, s. 158-159; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 115; S. Szyszman, "Découverte de la Khazarie", *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 3, Paris, 1970, s. 815-823.

³² Bu konuda İbn Fadlan şunları yazmıştır: "Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gidip gelen Müslümanların hukuki ve diğer işlemlerine Hakan tarafından tayin edilen ve Hazz (Hız) adı verilen bir Müslüman memur bakmaktadır. Hazz'dan başka Müslümanların işlerine ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklara bakma selahiyeti yoktur. İbn Fadlan, *Seyahatname*, s. 83; D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 232.

³³ J. Brutzkus, "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei", *DTCF Dergisi*, IV, 3, 1946, s. 343-358; İbn Fadlan, *Seyahatname*, s. 67; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, s. 93. Hazarlardaki isim ve unvanlar için bk. P.B. Golden, *Khazar Studies*, s. 147-219; D. Sinor, *aynı eser*, s. 322-323.

her ocak (ev) başına bir sincap (beyaz sincap) kürkü ile gümüş para aldılar"³⁴.

Ayrıca yıllıklarda 862 senesi hadiseleri ile alakalı olarak Rus Devleti'nin kurucusu Rurik ve onun yanında bulunan iki Boyar'dan bahsedilirken şu satırlara rastlanılmaktadır: "... Muram'lıların hepsini Rurik yönetti. Onun yanında aynı aileden olmayan iki boyar vardı ve bunlar Rurik'den diğer boyarlarıyla birlikte Çargrad (İstanbul)'a gitmek için izin aldılar. Dnyper boyunca gittiler ve dağda küçük bir şehir gördüler ve "bu kimin şehri" diye sordular. Orada yaşayanlar şöyle cevap verdiler: Bu şehri Kiy, Şek ve Horiv adlarındaki üç kardeş kurdular ve sonra vefat ettiler. Biz ise onların neslindeniz ve burada oturuyoruz. Hazar'lara da vergi veriyoruz..."³⁵.

Bunların yanında Hazarlar'a ödenen vergiler hususunda şunlar da yazılmıştır: "Yıl 964: Svyatoslav büyüüp olgunlaştığında pek çok cesur asker toplayıp yelken gibi hızlı gidecek kadar cesaretliydi. O böyle olduğu içinde çok savaştı. Seferlerde yanına ne araba ne de kazan aldı. Eti ince ince keserek pişirmede tam aksine at, sığır ve vahşi hayvanların etini közde pişirerek yedi. Çadır ve başının altına koyup üzerinde uyuyacağı bir şeyi yoktu ve semerini başına koyuyordu. Onun bütün askerlerinin hepside böyleydi. O, diğer ülkelere elçiler göndererek şöyle dedi: "Sizlere gelmek istiyorum". Oka ve Volga (İtil)'ya doğru giderken Viyatiç'lere rastladı ve onlara şöyle dedi: "Kime vergi veriyorsunuz?". Onlar da şöyle cevap verdiler: Hazar'lara adam başına bir sincap kürkü veriyoruz"³⁶.

Böylece Hazarlar'ın bütün gelirleri ortaya çıkarılabilir. Gümrük vergileri, bazı ülkelerden alınan haraçlar ve diğer iç-dış kaynaklar. Fakat ihracat için tabii kaynakların olmaması, zengin ürünlerinin bulunmaması Hazar ekonomisine yüzeysel bir görüntü vermiştir. Siyasî prestij ve askeri güç yerinde olduğu zaman bu mekanizma işlemiş, zaaf başladığı anda ise ağır vergiler altında hoşnut olmayan toplum ve tüccarların direnci karşısında devlet çarkı yavaşlamaya, ekonomi çökmeye başlamıştır³⁷.

³⁴ M.Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 12.

³⁵ M. Uydu Yücel, *aynı eser*, s. 13.

³⁶ M. Uydu Yücel, *aynı eser*, s. 15-16.

³⁷ D.M. Dunlop, *aynı eser*, s. 233; Ş. Kuzgun, *aynı eser*, s. 73 vd..

Netice olarak, Hunlarla Hazarlar hüküm sürdükleri coğrafyada sadece bir askeri, siyasi güç değil, aynı zamanda birer ekonomik güç olmuşlardır. İktisadî hayatın her alanında var olmuşlar ve gerek devlet gerekse halk olarak refah içerisinde yaşamışlardır. Avrupa Hun Devleti'nin ekonomisinin temelini, hayat şartları ve kültürlerinin gereği olan canlı hayvan, hayvanî gıdalar ile kürk üretimi ve ihracatı oluşturmuştur. Diplomatik görüşmeler ve anlaşmalarda ön plana çıkardığı serbest bölgelerde yapılan ticaret ile yıllık vergiler, ganimetler ve esirler için ödenen kurtuluş altunları da diğer gelir kaynaklarını teşkil etmiştir. Ayrıca ihtiyaçları olan ve kendilerinde bulunmayan emtiayı ise hakimiyet altına aldıkları topluluklar ve dış devletlerden temin etmişlerdir. Bunların yanında altın başta olmak üzere değerli taşlardan yapılmış çok sayıda maddelerin bulunması Hun devletinin ve toplumunun ekonomik bakımdan zenginliğinin göstergesi olmuştur. Devlet ve toplum hayatında önemli bir yeri olan ticaret sayesinde güçlenen Hazarlar ise, yaşadıkları coğrafyayı çok iyi değerlendirerek ekonomik açıdan teşkilatlanmışlar ve ülkelerini çeşitli milletlere mensup tüccarların ticaret yaptığı merkez haline getirmişlerdir. Ekonomik uygulamalar açısından günümüz piyasa ekonomisi (liberalist) görünümünde olan Hazarlar, modern vergi sistemine benzeyen bir vergi düzenlemesi yapmışlar, devlet işletmeciliği yerine özel sektörü desteklemişler, koydukları vergiler sayesinde her türlü kazancı bir nevi kayıt altına almışlardır.

Doğu Avrupa'da hüküm süren, birbirinden oldukça farklı bu iki Türk Devleti Hun ve Hazarlar'daki ekonomik canlılık, sadece askeri başarıları ve teşkilatlılıklarıyla ön plana çıkarılan Türk Devletlerinin iktisadî yönlerini, uygulamalarını ve sistemlerini ortaya koymamız açısından mühim bir örnek teşkil etmektedir.

